CC BY SA

Tomáš W. Pavlíček
[Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk]
https://orcid.org/0000-0003-0671-4226

„Czechosłowacko-polskie sieci akademickie podczas zimnej wojny między wielką polityką i strategiami indywidualnymi" – prezentacja projektu badawczego[1]. Analiza wyników czechosłowacko-polskich transferów w naukach ścisłych na podstawie materiałów archiwalnych i *oral history*

DOI: 10.26774/wrhm.357

●●●●●●

Zimna wojna nie była najlepszym okresem dla międzynarodowych kontaktów naukowych. Żelazna kurtyna przecięła dotychczasowe kanały intensywnej wymiany naukowej, a państwa socjalistyczne prowadziły w organizacji życia akademickiego politykę hierarchiczną i siłą rzeczy orientowały się przede wszystkim na ZSRR. Z czasem nawiązano jednak kontakty międzynarodowe wykraczające poza oficjalne porozumienia, często na bazie współpracy z okresu międzywojennego, a niekiedy dzięki wspólnym zainteresowaniom uczonych z obu krajów. Projekt „Czechosłowacko-polskie sieci akademickie podczas zimnej wojny między wielką polityką a strategiami indywidualnymi" śledzi te polsko-czeskie kontakty wśród badaczy nauk przyrodniczych i społecznych, przyglądając się kontekstom powstawania relacji, ich stabilizacji i skutkom, jakie transfery te wywołały. To bilateralne przedsięwzięcie skupia się na naukowcach różnych dziedzin z obu państw oraz na wykorzystaniu ich badań we wzajemnej współpracy. Nie chodzi tylko o wymiany czesko-polskie, ale także o to, jak ogólnie zorganizowana była sfera akademicka w bloku wschodnim – na ile poszczególne sfery były odrębne oraz w jakim stopniu wpływ na nie miał ZSRR.

Celem projektu jest prześledzenie efektów reorganizacji geopolitycznej w drugiej połowie XX w. w sferze kontaktów i sieci naukowych i znalezienie odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób historia nauki patrzy dziś na obieg wiedzy w trakcie zimnej wojny? W tamtych czasach doszło nie tylko do bipolarnego podziału świata, ale i do ograniczenia kontaktów między poszczególnymi społecznościami bloku wschodniego; utworzona została również granica wewnętrzna. Heterogenia i wielojęzyczność, wywodzące się ze starych czasów imperialnych, istniały także w czasach socjalizmu państwowego, aczkolwiek przemówienia oficjalne tego nie przyznawały. Ta tradycja niosła ze sobą również doświadczenie mobilności i wzajemnego połączenia wiedzy (z tego powodu stosujemy pojęcie *entanglements*).

Polsko-czeski zespół bada te doświadczenia na podstawie egodokumentów i wywiadów, co pomoże przedstawić bardziej subtelny i zróżnicowany model kontaktów naukowych, niż gdyby oparto się wyłącznie na oficjalnych dokumentach. Badania prowadzone w archiwach i bibliotekach pozwolą na opisanie polsko-czeskiej współpracy naukowej i wskazanie sposobów wykorzystywania społeczno-politycznych kontekstów przez naukowców dążących do osiągnięcia zamierzonych rezultatów. Chociaż projekt nie kwestionuje badań wskazujących na dominację państwa w porządkowaniu kontaktów międzynarodowych,

1 Polsko-czeski grant „Czechoslovak-Polish Scholarly Entanglements in the Cold War Between High Politics and Individual Strategies" (projekt OPUS LAP NCN – LA GACR, 2021/22–2024), którego kierownikami są Tomáš W. Pavlíček (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN) oraz Jan Surman (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.).

dopuszczaniu do nich i ich ograniczaniu, wskazuje jednak na przestrzenie wolności, które można było stworzyć – zarówno poza oficjalnymi kanałami, jak i często wewnątrz nich.

Czym zajmuje się polski zespół badawczy? Moim zadaniem jest skoncentrowanie się w głównej mierze na matematyce i innych naukach ścisłych (matematyce stosowanej, logice matematycznej i filozoficznej, astronomii, geologii, speleologii) – kontaktuję się ze świadkami historii z polskiego i czeskiego świata nauki oraz prowadzę wywiady z nimi lub ich uczniami. Przykładem może być spotkanie z prof. Wiesławem Żelazko – znanym na całym świecie matematykiem zajmującym się algebrą topologiczną. To właśnie pod jego opieką w 1977 r. w Instytucie Matematycznym PAN w Warszawie doktorat obronił czeski matematyk Jaroslav Zemánek. Obaj matematycy przez następnych kilka lat współpracowali ze sobą w znanym czasopiśmie specjalistycznym „Studia Mathematica". Z wywiadu Wiesława Żelazki i jego żony Hanny Stande-Żelazko wynika jednak, że Jaroslav Zemánek nie był najłatwiejszą w bezpośrednim kontakcie osobą. Co ciekawe – pracę doktorską pod opieką Wiesława Żelazki przygotowywał również doktorant z Poznania – Andrzej Sołtysiak, który dojeżdżał do niego regularnie na własny rachunek. Podczas wywiadu w Poznaniu to właśnie Andrzej Sołtysiak polecił skontaktować się ze swoim mistrzem. Obaj niezależnie od siebie wspominali także, jak wielki wpływ w trakcie matematycznych szkół zimowych z analizy funkcjonalnej wywarł na nich czeski matematyk Vlastimil Pták, były promotor Jaroslava Zemánka. Pták organizował coroczne czechosłowacko-polskie konferencje w górach na Słowacji w latach 1970–1992.

Wraz z kolejnymi wywiadami rekonstruowana sieć polsko-czeskich kontaktów powoli się zacieśnia, dlatego coraz ważniejszym zadaniem jest znalezienie odpowiednich narzędzi interpretacyjnych. Dnia 21 czerwca 2022 r. podczas warsztatu metodologicznego „Panowie się nie lubili", który odbył się w Instytucie Historii PAN, przy udziale m.in. dr hab. Dobrochny Kałwy, dr. Piotra Filipkowskiego i dr. Marcina Jarząbka, miałem możliwość przeanalizowania stranskrybowanej relacji Andrzeja Sołtysiaka. Tytuł warsztatu pochodzi z wywiadu, w którym rozmówca wspomina napięcie powstałe między swoimi dawnymi profesorami matematyki w Poznaniu. Takiej informacji próżno byłoby szukać w książkach i dokumentach dotyczących historii matematyki lub historii uniwersytetów, co dowodzi wartości historii mówionej dla realizowanego projektu oraz wyjaśnia, w tym konkretnym przypadku, dlaczego Andrzej Sołtysiak tak chętnie przyjeżdżał na seminaria doktoranckie do Warszawy.

Dziedziny, które znajdują się w centrum zainteresowania projektu, zostały wybrane ze względu na ich znaczenie dla państwa – czy to poprzez badanie społeczeństwa w socjologii, czy planowanie przyszłości w naukach ścisłych bądź ekonomii. Stąd łatwo założyć, że wymiana międzynarodowa w tych dziedzinach znajdowała się pod kontrolą władz. Ponadto, będąc istotnymi dla państwa, badacze

społeczeństwa oraz – co ważniejsze – przedstawiciele nauk ścisłych dysponowali większymi zasobami, co dawało im również więcej możliwości przekraczania granic. Zespół projektowy chce pokazać zatem, że istniało wiele tworzonych i cenionych przez naukowców kontaktów, traktowanych jako niezbędny aspekt pracy naukowej, często poza oficjalnymi, zalecanymi kanałami wymiany między uczelniami czy akademiami nauk.

Kontakty te przekształcały się pod wpływem przemian politycznych, takich jak Praska Wiosna. Od końca lat 40. XX w. badacze traktowali relacje czechosłowacko-polskie jako zamiennik dotychczas dominujących kontaktów z Zachodem (zwłaszcza z Niemcami i Francją), a socjalistyczny internacjonalizm był nakierowany na zacieśnienie stosunków w ramach bloku wschodniego. Rok 1968 to nie tylko zmiana sytuacji politycznej, wypędzenie wielu naukowców działających na arenie międzynarodowej i zacieśnienie nadzoru państwa, ale także zmiana pokoleniowa. Młodzi uczeni, rozpoczynający kariery w latach XX w., wykazywali się innowacyjnością w nawiązywaniu nowych kontaktów, które często nie były odnotowywane w czasopismach i oficjalnych dokumentach.

Konieczność utrzymywania kontaktów oraz wymiany wiedzy uzasadniali zwłaszcza naukowcy, co spowodowało odrzucenie izolacjonizmu naukowego. Czy jednak była to wyłącznie ich zasługa? Czy oczekiwano od naukowców, że będą się udzielać w ponadnarodowych społecznościach epistemicznych oraz promować transfer swojej wiedzy do krajów Trzeciego Świata?

Do rozwiązania tych zagadnień zostali zaproszeni współpracownicy z różnych dziedzin naukowych. Iwona Dadej wykorzystuje swoje doświadczenia z badań na temat naukowych sieci niemieckich i czeskich uczennic w świecie akademickim, zwracając uwagę na aspekt genderowy w powojennych kontaktach polsko-czeskich; stara się znaleźć odpowiedź na pytania: co wzmacniało męską dominację w nowo ukonstytuowanych dziedzinach? W jakim stopniu głoszona oficjalnie równość kobiet odzwierciadlała się w ich zatrudnieniu i delegowaniu na międzynarodowe kongresy naukowe? Czy polskie naukowczynie były w tym zakresie w korzystniejszej sytuacji niż ich czeskie koleżanki? Tymczasem kwestie związane z różnym porządkiem społecznym Polski i ziem czeskich w okresie realnego socjalizmu badają Maciej Górny na przykładzie ekonomistów oraz Bartosz Ogórek na przykładzie demografów.

Aby móc modelować przebieg polsko-czesko-słowackich kontaktów oraz badać to, czy miały one asynchroniczny charakter, Bartosz Ogórek stosuje metody kwantyfikatywne. Dotyczy to również kwestii dostępności literatury fachowej w bloku wschodnim. W tamtym okresie początkujący aspiranci – zarówno humaniści, jak i przyrodnicy – często nie mieli dostępu do potrzebnych oryginalnych książek. Korzystali więc głównie z rosyjskich tłumaczeń, nierzadko niskiej jakości. To był jeden z powodów, dla których mogli czynić użytek z przedwojennych kontaktów swoich wykładowców (ewentualnie ich prywatnych bibliotek). Dostępem do fachowej literatury uzasadniano też chęć wyjazdu na staże zagra-

niczne. Od lat 70. XX w. młodsza generacja nie miała innego wyjścia, niż tylko organizować lokalne, czesko-polskie konferencje. Wiele z nich jednak szybko zyskało europejską renomę.

Temat ten będzie przedmiotem dalszych badań, tymczasem już dzisiaj prowadzę wywiady z naukowcami, którzy brali bezpośredni udział w *entanglements* lat 70. XX w. Do polskiego zespołu w Warszawie dołączyła też studentka polonistyki i bohemistyki Barbora Kulawiaková, która zajmuje się analizą języka mówionego, transkrypcjami i tłumaczeniami wywiadów. W pierwszej połowie 2022 r. we współpracy z Barborą Kulawikovą przeprowadziłem wywiady z uczestnikami czesko-polskiej ekspedycji geologów i speleologów, którzy 50 lat temu wykonywali zasadnicze badania na (wówczas) najwyższym wulkanie świata – Cotopaxi (5897 m n.p.m.) w Ameryce Południowej. Jako pierwszym na świecie udało się im wejść do krateru i przygotować mapę geologiczną tego terenu, dzięki czemu Ekwadorczycy mogli stworzyć mapę zagrożeń dla okolicy wulkanu. Pod Cotopaxi założono również park narodowy. Choć o samej wyprawie z 1972 r. było głośno w polskich i czechosłowackich mediach, to lata 70. XX w. nie były dla Czechów łatwe z powodu okupacji w 1968 r. i zahamowaniu procesu reformistycznego Praskiej Wiosny. Mimo to czescy naukowcy starali się kontynuować badania naukowe. Z polskimi kolegami nie spotkali się jednak przez kolejnych 50 lat. Nagranie wywiadów oraz udostępnienie ich za pomocą filmów pomogło te kontakty odnowić i umożliwiło powolne układanie mozaiki wspomnień o wyprawie w oparciu o opowieści 10 żyjących (spośród wszystkich 13) członków wyprawy. We współpracy z Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, 5 września 2022 r., zostało zorganizowane spotkanie polskich i czeskich uczestników ekspedycji na Cotopaxi oraz otwarto wystawę jej poświęconą. W zarejestrowanych wywiadach mogliśmy znaleźć odpowiedzi na pytania o to, w jakich warunkach przygotowywano wówczas zagraniczne ekspedycje oraz urzędowo je zatwierdzano, na ile ważna była wiedza uczestników na temat ochrony środowiska oraz ich kondycja, zdolności alpinistyczne i doświadczenia speleologiczne zdobyte podczas wędrowania po jaskiniach Krasu Słowackiego, a nawet ratowania turystów w polskich Tatrach.

Projekt ma przysłużyć się uzyskaniu bardziej precyzyjnego obrazu bilateralnych kontaktów czesko-polskich oraz dostarczyć wiedzy dla lepszego funkcjonowania międzynarodowych sieci naukowych. Takie podejście do źródeł w połączeniu z historią mówioną dostarcza argumentów wzmacniających tezę, że kontakty międzynarodowe okresu zimnej wojny znacznie lepiej jest badać oddolnie i „od spodu", niż zaczynać od narzuconych norm politycznych.

Oprócz wieloautorskiej, anglojęzycznej monografii, w ramach projektu powstanie również strona internetowa, która posłuży jako baza historii mówionej nauki środkowoeuropejskiej. Witryna będzie zawierać wybrane, stranskrybowane wywiady, przegląd źródeł oraz literatury.

Tłum. Barbora Kulawiaková